

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94 (477.51) «1914/1918»

Олександр Коваленко, Олександр Рахно

● ЧЕРНІГІВЩИНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Статтю присвячено аналізу подій на території Чернігівської губернії під час Першої світової війни 1914–1918 рр. Розглядаються проблеми формування військових частин та ополчення, форми участі владних структур, самоврядних установ та населення губернії у справі допомоги фронту, сім'ям мобілізованих, пораненим та хворим воїнам, біженцям, вирішенні продовольчої проблеми.

Ключові слова: Чернігівщина, Перша світова війна, земство, лазарет, біженці, продовольча проблема, Лютнева революція, Центральна Рада.

Перша світова війна 1914–1918 рр., яку сучасники назвали «Великою», а нащадки – «забутою», залишила глибокий і болісний слід в історії людства і стала, за виразом дослідників, кривавим прологом «сплюндрованого», «пекельного» або «червоного» ХХ сторіччя. Особливий трагізм цього конфлікту для українського суспільства був обумовлений одночасною участю на боці обох ворогуючих військових блоків – Антанти і Четвертого союзу. За різними оцінками, до російської армії було мобілізовано від 3,5 до 4,5 млн., а до військових формувань Австро-Угорщини – 250–300 тис. етнічних українців. Водночас Перша світова війна каталізувала процес формування української модерної нації, яка з об'єкту міжнародної політики поступово перетворилася в її суб'єкт, і зрештою уможливила відродження української державності¹.

Тим не менше, український контекст Першої світової війни був чітко артикульований лише за доби незалежності. Інтерес вітчизняних істориків до цієї події помітно зріс у зв'язку з відзначенням 100-річчя Першої світової війни, але історіографічний доробок не вичерпує усіх аспектів проблеми й, зокрема, її регіонального виміру. Зокрема, вона донедавна залишалася «білою плямою» на історичній мапі Чернігово-Сіверщини.

Одна з найбільших у Європейській частині Російської імперії Чернігівська губернія займала територію у 46 042 кв. версти і складалася з 15 повітів. Станом на 1 січня 1914 р. тут мешкало 3 131 500 чол., з них 336 800 – у містах². Напередодні війни тут були дислоковані піхотні 175-й Батуринський (Глухів) та 176-й Переволоченський (Чернігів) полки, 44-а артилерійська бригада (Ніжин), які перебували у складі 44-ї піхотної дивізії 21-го армійського корпусу (штаб корпусу знаходився у Києві), та Шосткінська місцева піхотна команда загальною чисельністю 7 508 чол.³.

Локальний конфлікт – убивство у столиці Боснії м. Сараєво сербськими терористами спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда 15 червня 1914 р. (тут і далі датування подій подається за так званим старим стилем), спричинив

© **Коваленко Олександр Борисович** – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України, директор Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М.Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка;

© **Рахно Олександр Якович** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка.

глобальні наслідки. Спочатку Німеччина, а потім Австро-Угорщина оголосили війну Росії, яка традиційно виступила на підтримку балканських слов'ян. По всій імперії, у тому числі й у містах Чернігівської губернії пройшли багатолюдні патріотичні мітинги та демонстрації. 23 липня 1914 р. було запроваджено військовий стан у межах Київського воєнного округу, в тому числі й у 10 повітах Чернігівської губернії та губернському центрі⁴. У решті повітів Чернігівщини – Суразькому, Мглинському, Новозибківському, Новгород-Сіверському та Стародубському 24 липня 1914 р. був оголошений стан надзвичайної охорони⁵.

Дислоковані на території Чернігівської губернії 175-й Батуринський та 176-й Переволоченський піхотні полки, 44-та артилерійська бригада у складі 44-ї піхотної дивізії 21-го армійського корпусу 3-ї армії були відправлені до Діючої армії на Південно-Західний фронт, а сформований з мобілізованих офіцерів і солдатів у Чернігові на базі літнього табору Переволоченського полку 316-й Хвалинський піхотний полк другої черги увійшов до складу 79-ї піхотної дивізії й опинився серед військових частин 2-ї армії Північно-Західного фронту.

Відтоді у казармах Переволоченського полку перебували переважно мобілізовані, яких після нетривалого вишколу відправляли на фронт. Так, у листопаді 1914 р. у Чернігові на так званому «Казарменном участке» був розквартирований запасний піхотний полк, що нараховував близько 3 500 вояків-новобранців, які проходили тут короткотерміновий вишкіл. У місті комплектувалися окремі військові частини та дружини державного ополчення. Загалом протягом 1914 р. у Чернігівській губернії було мобілізовано 91,3 тис. чоловік, а за увесь період війни – 280 тис.⁶

У серпні 1914 р. Чернігівське губернське земство приєдналося до «Всеросійського союзу земств допомоги больним и раненым на войне»⁷. Водночас було обрано Чернігівський губернський комітет з організації допомоги хворим і пораненим воїнам⁸. Повітові земства Чернігівської губернії також приєдналися до Всеросійського земського союзу і створили відповідні повітові комітети. До «Всеросійського союзу городов помощи больным раненым воинам», утвореного в серпні 1914 р. у Москві на Всеросійському з'їзді міст за участі представників чернігівського самоврядування, вступила й Чернігівська міська дума⁹.

У роки Першої світової війни на державні, земські, міські та станові установи губернії ліг тягар забезпечення Діючої армії одягом та взуттям, продовольством і фуражем, лікування та забезпечення поранених воїнів, утримання інвалідів, біженців та евакуйованих із західних губерній Російської імперії установ та їх персоналу.

Чернігівське губернське дворянське зібрання у серпні 1914 р. пожертвувало 100 000 руб. і приєдналося до Загальнодворянської організації допомоги хворим і пораненим воїнам. З означених коштів 50 000 руб. були надані у розпорядження організації, а решта була витрачена на обладнання та утримання окремого санітарного потягу імені Чернігівського дворянства, який у перший свій рейс на Північно-Західний фронт відправився з Москви 25 січня 1915 р. За кожний рейс потяг вивозив з прифронтової смуги 350–400 поранених бійців і за роки війни загалом переправив у тил близько 10 000 поранених солдатів і офіцерів¹⁰.

На екстрених зборах духовенства Чернігова 1 серпня 1914 р. під головуванням преосвященного Василя (Богоявленського), єпископа Чернігівського і Ніжинського, було ухвалено терміново розгорнути Єпархіальний лазарет для поранених у лікарні Чернігівської духовної семінарії та запропонувати повітовим відділенням Братства святого Михайла, князя Чернігівського, «принять самое живое и деятельное участие в оказании помощи призванным на защиту отечества воинам и их семьям путем организации местных лазаретов для раненых по образцу центрального в Чернигове»¹¹. Чернігівська громада сестер милосердя Червоного Хреста вирішила обладнати військовий шпиталь, для забезпечення якого була відкрита майстерня з пошиття білизни¹². Водночас були створені Чернігівський губернський та повітові Дамські комітети, які займалися збиранням пожертв на подарунки для нижчих чинів армії, організовували пошиття одягу та білизни тощо.

Благодійні товариства Чернігівської губернії розгорнули роботу з метою допомоги сім'ям мобілізованих, пораненим, біженцям та воїнам Діючої армії. Зокрема, Єврейське жіноче товариство допомоги бідним у Чернігові підтримало сім'ї мобілізованих воїнів,

збираючи для них одяг, взуття, надаючи їм продовольчі пайки. Для поранених збирали білизну, для солдатів Діючої армії шили одяг. Товариство також надавало всебічну допомогу біженцям¹³.

На початковому етапі війни внаслідок переможної Галицької битви у серпні-вересні 1914 р. війська Південно-Західного фронту зайняли Східну Галичину та частину Буковини. 20 серпня 1914 р. до Чернігова прибула перша партія військовополонених австрійських вояків – 4 рядових та 2 офіцери гусарського полку¹⁴.

Окреслилася і трагічна сторона світової війни – у губернію почали прибувати поранені й покалічені воїни, надходити похоронні листи. На сторінках губернських газет «Черниговское слово» и «Черниговская земская неделя» з'явилася рубрика «Убитые, раненые и безвести пропавшие воины, жители Черниговской губернии». За далеко неповними даними, які є в розпорядженні Чернігівського обласного пошукового науково-редакційного центру, на фронтах Першої світової війни загинули, пропали безвісти й були поранені близько 20 тис. мешканців Чернігівської губернії.

Чернігівський губернський комітет з організації допомоги хворим і пораненим воїнам на початку вересня обладнав шпиталь у Ніжині на 550 ліжок, з яких 25 ліжок знаходилися у Ніжинській земській лікарні і були призначені для важкопоранених та інфекційних хворих. Шпиталем керували предводитель дворянства Ніжинського повіту М. В. Висоцький та завідувач Ніжинських богоугодних закладів П. А. Бушгедт¹⁵. Зазначимо, що за перший місяць війни Ніжинське повітове земство власним коштом облаштувало 3 шпитали на 210 ліжок, а на початку 1916 р. – ще один на 170 ліжок. У зв'язку з переміщенням через Ніжин великої кількості людей, особливо біженців, у повіті поширилася епідемія тифу. Для боротьби з нею у Ніжині, Носівці та Лосинівці були облаштовані тифозні бараки з кількістю ліжок від 12 до 24¹⁶.

Тим часом до Чернігівської губернії почали прибувати поранені та хворі вояки, яких доправляли з Київського та Гомельського евакуаційних пунктів. 2 вересня 1914 р. до Чернігова прибув перший транспорт з пораненими. На чернігівській пристані на р. Десна пароплав з пораненими зустрічали очільники губернії та міста і духовні ієрархи. Поранені були розміщені у міських шпиталях, зокрема 21 чоловіка взяв на лікування Єпархіальний лазарет, розміщений у лікарні Чернігівської духовної семінарії¹⁷. Станом на 19 вересня 1914 р. у губернії для прийому поранених було обладнано у міських лікувальних закладах 413 місць, у земських – 1315 місць, а на утриманні благодійних організацій та приватних осіб – ще 390 місць¹⁸. У Чернігові Губернським комітетом були відкриті шпитали у Будинку працелюбства та у приміщенні Миколаївського єпархіального братства¹⁹.

На початку 1915 р. Чернігівська губернія перетворилася у значний госпітальний центр. Тут було облаштовано 3 452 лікарняних ліжок, а на 1 січня 1916 р. – 3 553²⁰, тобто їх кількість зросла несуттєво, оскільки матеріальні ресурси губернії були вичерпані. Однак створені лікувальні заклади на належному рівні продовжували надавати допомогу пораненим і хворим воякам. Її масштаби засвідчує той факт, що облаштовані лікувальні заклади лише за період з 1 серпня по 31 грудня 1916 р. прийняли 32 986 поранених²¹. Значну допомогу пораненим надавало чернігівське духовенство, дворянство та пересічні мешканці губернії. Зокрема, духовенство Чернігівщини облаштувало 7 лікувальних закладів і, зокрема, Єпархіальний лазарет імені царевича Олексія на 100 ліжок, відкритий у жовтні 1914 р. у колишньому палаці графа П.В.Завадовського у с. Ляличі Суразького повіту, придбаному Чернігівською єпархією²².

На Чернігівщині здійснювалася підготовка нижчого медичного персоналу для фронту. Зокрема, при Чернігівській громаді сестер милосердя Червоного Хреста були відкриті безплатні курси з підготовки запасних медичних сестер воєнного часу²³, яких після завершення навчання направляли у військові шпитали. 15 червня 1917 р. відбулися випускні випробування слухачок шеститижневих курсів, за підсумками яких 38 випускниць отримали звання медичних сестер воєнного часу²⁴.

Водночас особливою гостротої набула проблема біженства – переміщення населення з прифронтової зони у тиллові райони країни. З початком бойових дій з прифронтових та окупованих територій через Чернігівської губернію гужовими шляхами вглиб Росії рушили валки біженців, частина з яких залишалася у регіоні. Уже в серпні 1914 р. до Чернігова прибули перші декілька родин біженців з Калиша – губернського центру

Царства Польського²⁵. Це стихійне переміщення ще не набуло значних масштабів, відтак центральна влада відреагувала на нього створенням у вересні 1914 р. «Комітета для оказания временної допомоги постраждалим от военных действий под председательством Великой княжны Татьяны Николаевны»²⁶.

Чернігівське губернське земське зібрання виділило Тетянинському комітету 1 000 руб. для надання допомоги постраждалим від бойових дій та ухвалило рішення про безплатне лікування біженців у губернській земській лікарні²⁷. Чернігівський губернський комітет з надання допомоги постраждалим від війни виділив кошти на придбання квитків для проїзду залізницею, дров, сплату за наймані квартири²⁸.

Контрнаступ німецьких військ 2 травня 1915 р. і прорив фронту у районі Карпат спричинив катастрофічні наслідки для населення прифронтових губерній. Відступаючи з Польщі, Галичини, Буковини, Білорусії й Прибалтійських губерній, російська армія вдалася до примусового виселення місцевих мешканців, у першу чергу чоловіків віком від 17 до 45 років²⁹. На початку червня 1915 р. Ставка Верховного Головнокомандуючого російської армії видала наказ, згідно з яким належало залишати «територію, перетворену на пустелю, тобто очищену як від населення, так і від усього, що могло скласти цінність ворогу»³⁰. Це призвело до масштабних переміщень людності. Влада змушена була терміново 30 серпня 1915 р. ухвалити закон «Про забезпечення потреб біженців», відповідно до якого була створена Особлива нарада з улаштування біженців на чолі з міністром внутрішніх справ.

Чернігів почав заповнюватися масою біженців у третій декаді липня 1915 р. Станом на 1 серпня у приміщеннях міських промислових підприємств та Вільного пожежного товариства було розміщено 1 818 осіб, яких утримувала міська управа. Крім того, біженці мешкали у навчальних закладах, міському «ночлежном» притулку, ремісничому училищі, церковно-приходському училищі при Катерининській церкві, чайній Троїцького монастиря на Болдиній горі, «Странноприемном доме» під Валом та на приватних квартирах. Натоді у місті було зареєстровано 1 297 сімей біженців у складі 4 591 особи. Усі вони були забезпечені харчуванням і медичним обслуговуванням. Незабаром надійшло розпорядження щодо їх переміщення за межі губернії на схід. Станом на 11 вересня 1915 р. у місті залишилося близько 100 біженців³¹. Однак вже 25 вересня несподівано було відкрито гужовий рух біженців з Гомеля на Київ через Чернігів і далі до економіки графині Браницької у Білій Церкві Київської губернії, який організував Центральний обивательський комітет губернії Царства Польського. 15 жовтня влада заборонила перехід цих біженців на правий берег Дніпра, що призвело до того, що на Чернігівському харчовальному пункті скупчилося 13 000 біженців. Після тривалого листування вдалося здобути дозвіл на прохід 8 000 біженців до Київської губернії, решта ж 5 000 станом на 6 листопада 1915 р. залишалися у Чернігові³².

Л. М. Жванко зазначила, що на території Чернігівської губернії у роки війни кількість біженців коливалася від 28 648 осіб у листопаді 1915 р. до 40 000 у лютому 1918 р.³³ Для забезпечення нормальних умов життєдіяльності біженців у грудні 1915 р. в губернії розпочав діяльність Чернігівський відділ Всеросійського товариства опіки над біженцями, основним завданням якого був пошук роботи та забезпечення місцями проживання нужденних переселенців³⁴.

Внаслідок евакуації у Чернігові опинилися Люблінська жіноча та Варшавська п'ята чоловіча гімназії, які з дозволу попечителя Варшавського навчального округу у вересні 1915 р. відновили навчальний процес³⁵. На клопотання Чернігівської міської думи щодо залишення у Чернігові Варшавської чоловічої гімназії 24 серпня 1916 р. міська дума отримала позитивну відповідь попечителя Київського навчального округу³⁶. До м. Мени Сосницького повіту була переведена Калишська чоловіча гімназія, перші чотири класи якої розпочали навчання у вересні 1916 р.³⁷ У серпні 1917 р. директор Рівненського реального училища звернувся до чернігівського губернського комісара з проханням дозволити проводити у навчальних закладах Чернігова вечірні заняття учнів Рівненських реальних училища та жіночої гімназії у зв'язку з їх евакуацією³⁸.

Ситуація знову загострилася влітку 1917 р. у зв'язку з відступом військ Південно-Західного фронту з Галичини та Буковини. Виконком Чернігівської ради представників громадських організацій був змушений на початку серпня того ж таки року звернутися до біженців з попередженням, щоб вони не прямували до Чернігова, оскільки у місті

немає вільних квартир та відчутна нестача продовольства і товарів першої необхідності, «так что прибывающие беженцы рискуют остаться без крова и хлеба»³⁹.

Внаслідок невдалих військових операцій російської армії у 1914–1915 рр. в австрійському та німецькому полоні опинилися сотні тисяч солдатів і офіцерів російської армії, чисельність яких згодом зростала. Чимало воїнів зникло безвісти. Для з'ясування долі співвітчизників та допомоги військовополоненим наприкінці червня 1915 р. було створено «Комитет по оказанию помощи русским военнопленным, находящимся во вражеских странах, под покровительством императрицы Александры Федоровны», губернський осередок якого також виник у Чернігові. Зокрема, у липні 1917 р. Чернігівський комітет звернувся до населення губернії з повідомленням про масову відправку посилок з харчами до таборів військовополонених у Німеччині та Австро-Угорщині. Крім того, повідомлялося, що Комітет відправляє іменні посилки, підписує адреси, пише листи полоненим, наводить довідки про військовополонених та зниклих безвісти. Комітет збирав гроші, борошно, крупи, житні сухарі, тютюн, мило, чай, цукор, білизну та грубе селянське полотно для обшивки посилок⁴⁰. Згідно зі звітом «Черниговский комитет по оказанию помощи военнопленным» надіслав до Німеччини та Австро-Угорщини у липні 1917 р. 86, а у серпні – 214 посилок з продовольчими товарами та побутовими речами. Допомога призначалася переважно уродженцям Чернігівської губернії⁴¹.

Внаслідок війни у країні, у тому числі й у Чернігівській губернії, з'явилася значна кількість скалічених військовослужбовців та інвалідів. На загальнодержавному рівні допомогою скаліченим воїнам та інвалідам опікувалася Особлива комісія Ради міністрів з питань піклування про скалічених та поранених воїнів, на засіданні якої 29 січня 1916 р. у Петрограді було вирішено створити для них мережу ремісничих притулків-майстерень, різного роду курсів тощо. Організувати такі установи було доручено Всеросійському земському союзу та Всеросійському союзу міст⁴². Однак допомога цій категорії воїнів надавалася благодійними організаціями хаотично. Долучилася до цієї шляхетної справи й Чернігівська губернія. У лютому 1916 р. у Чернігові для інвалідів війни були відкриті річні курси десятників, які готували нижчий технічний персонал для будівництва гідротехнічних споруд. Протягом навчання скалічені воїни отримували стипендію у розмірі 40 руб. на місяць, їм гарантувалося працевлаштування із заробітною платнею 80 руб. на місяць⁴³.

Для скалічених воїнів, які мали початкову освіту, наприкінці 1916 р. при Ново-зібківському сільськогосподарському технічному училищі за підтримки повітової земської управи та Союзу кооперативів були відкриті безкоштовні тримісячні курси для підготовки старших скотарів, маслоробів, контроль-асистентів тощо. Бухгалтерсько-кооперативні курси при тому ж таки училищі готували бухгалтерів, касирів, прикажчиків і членів правління кооперативних установ, кредитних товариств, споживчих спілок. Для інвалідів, знайомих з роботою парових котлів, парових машин, двигунів внутрішнього згорання, були відкриті курси з підготовки помічників машиніста⁴⁴.

У Чернігові та Конотопі у листопаді 1916 р. на благодійні кошти були відкриті притулки-майстерні на 20 місць кожний. Проте скалічені воїни не поспішали навчатися, безпідставно побоючись втратити пенсійне забезпечення⁴⁵. Упорядкувати справу допомоги інвалідам війни, надати їй системного характеру намагався Тимчасовий уряд. За пропозицією князя Г. Є. Львова було організовано Всеросійський союз скалічених воїнів, який вирішив діяти спільно із земським і міським самоврядуванням. На початку липня 1917 р. виник Чернігівський союз скалічених воїнів, який очолив Л. Г. Вовченко. На підставі циркуляру Міністерства державної опіки від 29 липня 1917 р. «Об основаниях помощи военно-увечным воинам» у губерніях і повітах створювалися комітети допомоги покаліченим воїнам та розроблялися заходи для їх реабілітації. 1 вересня 1917 р. у Чернігові відбулося засідання «Временного Черниговского губернского комитета помощи военно-увечным». На ньому було вирішено приступити до створення повітових комітетів допомоги покаліченим воїнам та повітових союзів покалічених воїнів, ухвалено першочергові заходи, зокрема щодо відкриття гуртожитку для місцевих інвалідів та інвалідів-біженців, які виходили з госпіталів⁴⁶.

На початку Першої світової війни продовольчі ресурси Чернігівської губернії були на належному рівні, і чимало сільських громад та приватних осіб зверталася до

Чернігівського губерньського присутствія за дозволами пожертвувати певну кількість хліба або грошей на потреби армії. Однак через бюрократичну тяганину наряди на продовольство Головне інтендантське управління передало лише наприкінці 1914 р., коли значна його частина вже опинилася в руках перекупників. Через активну закупівлю продовольства скупниками, Головним інтендантським управлінням, Головним управлінням землеустрою та землеробства, а також іншими органами, внаслідок відсутності злагоджених дій та конкуренції, ціни на продовольство і товари першої необхідності почали зростати вже у перші місяці війни. Велика армія заготівельників, намагаючись закупити якомога більше продуктів, пропонувала за них великі гроші⁴⁷. Внаслідок цього відбулося порушення товарообігу між містом та селом. На руках у селян накопичувалися значні грошові суми, які швидко знецінювалися, оскільки так звані «мануфактурні» товари, одяг, взуття суттєво подорожчали і незабаром почали зникати з місцевих ринків⁴⁸. Протягом 1914–1915 рр. ціни на гас та сірники зросли на 40–50 %, на тканини – майже удвічі, втричі подорожчали шкіра та взуття, на 30–40 % – цукор⁴⁹.

Неспроможність уряду та підпорядкованих йому виконавчих структур на належному рівні забезпечити армію та населення продовольством і товарами першої необхідності (за їх наявності) призвела до загострення кризи, стимулювала революційний вибух, який зрештою призвів до повалення династії Романових.

Зазначимо, що у Чернігівській губернії протягом 1915 р. продовольче питання дедалі більше загострювалося, і земське та міське самоврядування поряд із закупівлями продовольства для армії активізували свою діяльність у напрямку продовольчого забезпечення цивільного населення. Для боротьби з дорожнечею та спекуляцією 14 травня 1915 р. було створено Чернігівський губерньський комітет із забезпечення міських поселень предметами першої необхідності на чолі з губернатором. За рекомендацією Комітету більшість міських дум встановила та періодично переглядала обов'язкові тверді ціни на продовольчі товари. Восени 1915 р. за пропозицією Чернігівського губерньського комітету міські та земські установи організували закупівлю предметів першої необхідності для продажу їх населенню за доступними цінами.

Уповноваженим Міністерства землеробства по закупках хліба для армії та уповноваженим голови Особливої наради з продовольчої справи у Чернігівській губернії у грудні 1915 р. був призначений колишній голова Чернігівської губерньської земської управи, член Державної ради М. П. Савицький. Керована ним Губерньська продовольча нарада відіграла помітну роль у забезпеченні населення продовольством. Зокрема, на її засіданні 20 січня 1916 р. М. П. Савицький доповів про результати ревізії у Новгород-Сіверському повіті. Місцева преса повідомляла: «В Новгород-Северске, при наличности значительного количества соли, цена на нее поднялась до 2 рублей за пуд. По ходатайству уездной земской управы, поддержанному уполномоченным Н. П. Савицким, было разрешено произвести реквизицию запасов соли, в исполнение чего было реквизировано 4 вагона»⁵⁰.

27 січня 1916 р. Чернігівська міська дума порушила клопотання перед Особливою нарадою з продовольчої справи про надання місту для боротьби з дорожнечею позики у 100 000 руб.⁵¹ На засіданні Чернігівського надзвичайного повітового земського зібрання 21 січня 1916 р. голова губерньської земської управи О. О. Бакуринський повідомив, що «губерньской управой вносится в губерньское собрание доклад о снабжении населения губернии предметами первой необходимости, как-то: мукой, сахаром, солью и, быть может, керосином; роль губерньского земства в данном случае будет кредитно-посредническая»⁵². 8 березня 1916 р. Чернігівська губерньська продовольча нарада під головуванням заступника уповноваженого голови Особливої наради у губернії Є. І. Малявка розглянула клопотання Чернігівської губерньської земської управи про надання їй позики з державної скарбниці у 1,5 млн. руб. для організації постачання населенню продуктів першої необхідності через повітові земства і кооперативи. Незабаром Чернігівське відділення Державного банку повідомило, що губерньському земству дозволено взяти кредит «по специальному текущему счету под государственные процентные бумаги до 3 млн. руб.»⁵³.

Однак, незважаючи на зусилля органів міського і земського самоврядування, державних продовольчих органів, населення Чернігівської губернії вже влітку 1916 р. від-

чуло серйозну нестачу продовольства. «Черниговская земская неделя» у редакційній статті «К продовольственному вопросу» 26 серпня 1916 р. змушена була констатувати, що війна, відірвавши від станка та землі значну кількість робітників і селян, призвела до скорочення обсягів виробництва у багатьох галузях господарства. Зазначалося, що «если год тому назад шла речь о дороговизне продуктов, то теперь приходится говорить уже о недостатке некоторых необходимых продуктов. Не хватает сахара, мало мяса, ... а то немногое, что попадает на рынок, распределяется далеко неравномерно – одному густо, а другому пусто». Вихід із цього складного становища, враховуючи досвід інших міст, редакція вбачала у запровадженні карткової системи на деякі продукти та розвитку споживчої кооперації, яка являє собою «самое верное прибежище от грабительства спекулянтов и роста дороговизны»⁵⁴.

Перша світова війна підірвала господарство Чернігівської губернії, що не могло не позначитися на рівні життя населення. Зменшення посівних площ та врожаїв сільсько-господарських культур, поголів'я худоби призвело до дефіциту продуктів харчування та високих цін на товари першої необхідності. У порівнянні з червнем 1914 р. у листопаді 1916 р. ціни у Чернігові суттєво зросли – на житнє борошно – у 2,5 рази, пшеничне борошно – у понад 3 рази, білий та чорний хліб – у 4 рази, гречану крупу – у понад 3 рази, картоплю – у 6 разів, свинє сало – у 6 разів, коров'яче масло – у 7 разів, цукор – у 2 рази, сіль – у понад 3 рази. У 5 разів подорожчали дрова, мило, взуття⁵⁵.

Починаючи з 19 лютого 1917 р. у Чернігові почала відчуватися нестача житнього хліба. Рундуки з хлібом щоденно оточувала маса покупців⁵⁶. У повітах Чернігівській губернії поширювалися епідемічні хвороби. Зокрема, 16 лютого у с. Неданчичі Чернігівського повіту було зафіксовано 30 випадків захворювання на скарлатину і 2 – на віспу⁵⁷.

Після повалення самодержавства розпорядженням голови Ради Міністрів князя Г. Є. Львова чернігівські губернатор барон Є.-П.-М. О. Гревениць і віце-губернатор Д. М. Матвеев 2 березня 1917 р. були змінені з посад. 6 березня того ж таки року до виконання обов'язків губернського комісара Тимчасового уряду приступив голова Чернігівської губернської земської управи О. О. Бакуринський⁵⁸. У повітах владу перебрали голови повітових земських управ. 9 березня Чернігів відзначав перемогу Лютневої революції. У кафедральному Спасо-Преображенському соборі відбулося урочисте богослужіння, а потім на Соборній площі – парад військових частин, дислокованих у Чернігові, який приймав губернський комісар О. О. Бакуринський. В урочистостях загалом взяло участь близько 20 тис. чол.⁵⁹

Нова влада передала загальне керівництво продовольчим забезпеченням армії і населення спеціально створеній Продовольчій комісії і доручила губернським земським управам створити продовольчі комітети, до складу яких мали увійти представники земського і міського самоврядування, кооперативів, місцевих рад робітничих і солдатських депутатів (в разі їх створення), профспілок, селянських союзів тощо. Продовольча комісія пропонувала «не останавливая обычных закупок и получения хлеба по разверстке от всех владельцев, немедленно по получении этой телеграммы приступить к реквизиции хлеба у крупных земельных собственников и арендаторов всех сословий, имеющих запашку не менее 50 десятин, а также к реквизиции запаса хлеба у торговых предприятий и банков. Реквизиция должна производиться без понижения цены»⁶⁰.

Курс на демократичні перетворення, проголошений Тимчасовим урядом, амністія політичних в'язнів, надання виборчих прав жінкам вдихнули життя у політичні партії, які перебували на нелегальному становищі, призвели до появи численних політичних, громадських і професійних організацій.

У повітових центрах Чернігівської губернії замість царської адміністрації голови повітових земських управ почали створювати тимчасові виконавчі комітети, які діяли від імені Тимчасового уряду і були його виконавчими органами на місцях. Так, у Новозибкові вже 5 березня 1917 р. був обраний Тимчасовий виконавчий комітет у складі 21 особи, який очолив голова Новозибківської повітової земської управи С. І. Чарнолуський. Комітет роззброїв місцеву поліцію, створивши натомість міліцію, заарештував місцевого жандармського ротмістра, провів реквизицію хліба для потреб мешканців Новозибкова⁶¹. Виконавчі комітети створювалися також у волостях.

Водночас розпочалося створення Рад робітничих депутатів. Зокрема, на Шосткинському пороховому заводі 5 березня 1917 р. була обрана Рада робітничих депутатів

у складі 13 осіб – по 1 від кожної тисячі робітників, у тому числі 2 жінки⁶². У другій половині березня у Чернігові була обрана Рада робітничих депутатів у кількості 70 чоловік. Наприкінці березня – на початку квітня вона об'єдналася з Радою солдатських депутатів.

На початку березня 1917 р. сформувався Чернігівський міський комітет представників громадських організацій, який поставив собі за мету «всемерное содействие новому правительству в деле охраны спокойствия и порядка в населении и устранения продовольственных трудностей». До його складу увійшли 27 представників громадських, національних, профспілкових, кооперативних та інших організацій. Президія його складалася з 6 осіб на чолі з І. Л. Шрагом⁶³. На засіданні Комітету 8 березня було заслухано доповідь про організацію у Чернігові народної міліції. Оскільки це ж питання розглядала Чернігівська міська дума, було ухвалено обрати третину членів Комітету для участі у засіданнях думи з цього питання⁶⁴. На засіданні Чернігівської міської думи 8 і 9 березня був прийнятий проект, розроблений Комітетом і узгоджений у думі, про створення тимчасової міліції, якій з 10 березня були передані усі поліцейські установи зі службовцями. Начальником міліції був обраний гласний думи, лікар М. О. Лапін⁶⁵.

23 березня 1917 р. губернський комісар О. О. Бакуринський згідно з телеграмою голови Тимчасового уряду князя Г. Є. Львова скликав зібрання представників повітових виконавчих комітетів (155 осіб), на якому він оголосив, що у зв'язку зі складанням повноважень належить обрати губернського комісара і членів Губернського виконавчого комітету – вищого колегіального органу влади в регіоні. Наступного дня закритим балотуванням губернським комісаром був обраний колишній депутат 3-ї Державної думи Російської імперії М. А. Іскрицький (119 проти 32) та 50 членів Губернського виконавчого комітету. 25 березня його головою одностайно було обрано І. Л. Шрага⁶⁶.

7–9 квітня 1917 р. у Чернігові відбувся Губернський селянський з'їзд. Понад 400 делегатів від 14 повітів губернії з питання політичного устрою висловилися за демократичну федеративну республіку, із земельного питання – за скасування приватної власності на землю та конфіскацію удільних, монастирських та приватновласницьких земель і передачу їх тим, хто на землі працює. На з'їзді була також ухвалена постановка про організацію Чернігівського відділу Всеросійської селянської спілки та обрана його рада, яка згідно з рішенням з'їзду перебрала на себе обов'язки Чернігівської губернської ради селянських депутатів⁶⁷.

12 травня 1917 р. на своє засідання зібралася Чернігівське губернське земське зібрання, до якого у повному складі увійшов Губернський виконавчий комітет і представники від Губернської ради селянських депутатів⁶⁸. За цих умов голова Чернігівської губернської земської управи О. О. Бакуринський заявив про відставку. Вибори її нового складу відбулися 18 травня. Головою управи заочно був обраний О. О. Свечин, членами В. Ф. Адаменко, В. І. Курочкин, М. П. Винников, М. М. Вериги, О. О. Барановський⁶⁹. 15 червня 1917 р. О. О. Свечин очолив Чернігівську губернську земську управу і керував нею до кінця 1918 р. Саме йому довелося запроваджувати в життя законодавство Тимчасового уряду, розпорядження Центральної Ради, а потім і гетьмана П. П. Скоропадського.

Активізувало свою діяльність і чернігівське жіноцтво, яке отримало рівні громадянські права з чоловіками. 18 червня 1917 р. в Єпархіальному будинку відбулися збори громадянок Чернігова з метою утворення Жіночого союзу⁷⁰. 22 червня на установчих зборах було затверджено Статут і тимчасове Правління з 7 осіб. До Жіночого союзу увійшли 70 громадянок⁷¹, а його головою було обрано З. В. Данилевич-Петусь. Чернігівський союз жінок ставив собі за мету виховання жінки як повноправної громадянки Вітчизни, залучення її до повноцінного громадсько-політичного, соціально-економічного та культурного життя. Значна увага приділялася освіті, боротьбі з проституцією, пияцтвом, охороні материнства, а також створенню кооперативів і майстерень⁷².

Як відомо, у Києві 4 березня 1917 р. постала Українська Центральна Рада, котра проголосила курс на автономію України у складі демократичної федеративної Росії. Ця подія ознаменувала початок Української національної революції та суттєво ускладнила ситуацію на фронті й у тилу. Як слушно зауважив Я. Й. Грицак, «між Першою світовою

війною і революцією в Україні тяжко провести вододіл», адже вони були безпосередньо пов'язані цілою низкою причинно-наслідкових зв'язків⁷³. У Чернігівській губернії одразу ж розгорнули діяльність українські політичні партії та громадські організації. Відновила роботу Чернігівська «Просвіта». 8–10 червня 1917 р. у Чернігові відбувся Український з'їзд, який ухвалив резолюції щодо автономії України та перетворення Росії у федеративну демократичну республіку, створення на Чернігівщині Українських рад – від сільських до губернської, скасування приватної власності на землю, націоналізацію землі та наділення нею хліборобів⁷⁴.

У Чернігові почали формуватися українські військові частини. Зокрема, відставний поручик В. А. Павленко звернувся до населення губернії із закликом вступати добровольцями до українського війська⁷⁵. Він сформував першу Чернігівську сотню охочих, яка 24 квітня 1917 р. пароплавом вирушила до Києва, а потім на фронт⁷⁶. Незабаром з вояків 13-го резервного полку на «Казарменном участке» був сформований Український полк.

Чернігівська міська дума стала центром політичного життя і своєчасно реагувала на політичні події в Росії та Україні. 25 червня 1917 р. вона ухвалила резолюцію на підтримку Центральної Ради, яка 10 червня проголосила своїм I Універсалом автономію України⁷⁷.

Разом з тим, пробуджені революцією народні маси стали деструктивним, руйнівним елементом щойно сформованої системи державного управління. Зокрема, 10–12 червня 1917 р. у Чернігові відбувся 2-й губернський селянський з'їзд. Поряд з вирішенням інших питань, з'їзд, на вимогу делегатів, запросив губернського комісара М. А. Іскрицького, який відповідав на їхні запитання. З'їзд ухвалив наступну резолюцію: «Отдавая справедливость всем хорошим качествам и личным достоинствам, как частного человека, губернского комиссара, – находит, однако, что в силу его политического прошлого, как октябриста, а также вследствие его имущественного положения, он совершенно не соответствует тем требованиям, какие в революционную эпоху могут быть предъявляемы к главе губернской администрации»⁷⁸. З'їзд заслухав товариша губернского комісара П. П. Савича про те, що «губернский комиссар в виду постановления Крестьянского съезда снимает с себя обязанности комиссара, но будет их нести до избрания нового губернского комиссара»⁷⁹.

10–11 серпня 1917 р. Чернігівський губернський виконавчий комітет за участю представників губернських продовольчого і земельного комітетів, губернських рад селянських, робітничих і солдатських депутатів та Української ради провів вибори губернского комісара та його заступників. Закритим балотуванням на посаду губернского комісара був обраний відомий український громадсько-політичний діяч та історик Д. І. Дорошенко, який з квітня по липень 1917 р. був комісаром Тимчасового уряду у справах Галичини й Буковини⁸⁰, а його заступниками – П. П. Савич і Р. А. Ганжа⁸¹.

Ситуацію в регіоні з кожним днем погіршувала нестача продовольства. У редакційній статті «Черниговской земской газеты» від 4 липня 1917 р. зазначалося: «Продовольственная разруха осложняется изо дня в день. Все наши корреспонденты в один голос говорят нам о голодной бездне, на краю которой мы стоим. Из южных уездов еще поступают жалобы на дороговизну; северные же о дороговизне уже не говорят. ... Мы страдаем от недостатка пшеничной муки, сахара, крупы... Кое-где назревает нечто вроде голодных бунтов. В Кролевецком уезде под влиянием агитации дезертиров население деревень отказывается дать хлеб из хлебозапасных магазинов. Положение критическое; хлеба для городов и голодающего населения не имеется»⁸².

Внаслідок нестачі у місті цукру, хліба й борошна Чернігівська міська управа з 1 липня 1917 р. взяла ці продукти на облік і ухвалила реалізовувати їх лише за картками. Оскільки пшеничного борошна у місті майже не залишилося, його відпускали тільки хворим за лікарняними рецептами. Міська управа взяла також на облік гас, дрова, вугілля, усі промислові товари і встановила на них тверді ціни. Водночас був узгоджений максимальний відсоток прибутку від продажу усіх товарів, причому на предмети першої необхідності він не мав перевищувати 30%⁸³. Прогнози на врожай 1917 р. були невтішними. За даними кореспондентів Чернігівського губернского земства, станом на 10 червня повсюдно в регіоні спостерігалися посуха і спека. У деяких місцевостях з ранньої весни не було жодного дощу. Передбачуваний урожай жита та вівса був нижче середнього, ячменю, квасолі та картоплі – середній⁸⁴.

Незважаючи на відчайдушні зусилля органів місцевої влади, продовольча криза в губернії загострювалася. З 15 липня 1917 р. у Чернігові було запроваджено продаж хліба за картками, що породило довгі черги біля магазинів⁸⁵. Однак і за картками місцева влада не могла забезпечити населення хлібом, внаслідок чого у Чернігові 1–2 серпня 1917 р. відбулися заворушення. Юрба, що складалася переважно з жінок, які декілька днів не могли купити хліба за картками, почала громити міський продовольчий комітет. Міліція та військові не змогли заспокоїти людей, приєдналися до них і почали робити труси на складах великих крамарів, звозячи хліб до міліції. Керівництво реквізицією взяла на себе Рада робітничих та солдатських депутатів. Наступного дня хліб за картками продавався в усіх крамницях. Загалом було реквізовано понад 3 500 пуд. хліба, а також чай, тютюн, масло. Чернігівський губернський продовольчий комітет звернувся до населення із закликом до спокою, сповіщаючи, що забезпечення міста хлібом він бере на себе, хлібні запаси у приватних крамарів у разі потреби будуть реквізовані⁸⁶.

У повітових центрах ситуація була не кращою. Зокрема, у Ніжині на початку жовтня декілька днів у крамницях не було хліба, оскільки місцеві селяни не довозили зерна до міста і перешкоджали його вивезенню з поміщицьких маєтків. Для реквізиції зерна у повіт були надіслані автомобілі з озброєними солдатами й офіцерами⁸⁷. З 1 листопада 1917 р. згідно з розпорядженням Тимчасового уряду у Чернігівській губернії було запроваджено державну монополію на продаж цукру⁸⁸.

Ситуацію у країні та Чернігівській губернії суттєво загострив розклад армії внаслідок її так званої «демократизації». Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів 1 березня 1917 р. видала Наказ № 1, згідно з яким солдати й матроси урівнювалися у правах з офіцерами, в усіх військових частинах обиралися солдатські комітети, у розпорядження і під контроль яких передавалася зброя, вводилася виборність командирів, дозволялася політична діяльність, заборонялося грубе поводження з нижніми чинами⁸⁹.

Як слушно зазначив А. О. Буравченков, «цим наказом були закладені підвалини нових принципів організації збройних сил, яких не практикувала жодна армія світу. Він передбачав організацію керівництва збройними силами на засадах самоврядування. «Демократизація» полягала в утворенні в армії громадських організацій – солдатських комітетів. Вони обиралися явочним порядком: ротні, батальйонні, полкові – на загальних зборах підрозділів і частин; бригадні, дивізійні, корпусні, армійські – на відповідних з'їздах. ... По суті, наказ руйнував основи армії – усталену систему статутних відносин, субординацію, єдиноначальність. Він спричинив і загальне падіння дисципліни – основної умови існування армії, значно обмежив повноваження командирів, фактично узаконив неповагу до начальників»⁹⁰.

Наслідки не змусили себе довго чекати. Заплановані на літо 1917 р. наступальні операції російської армії зазнали невдачі. Зокрема, 16 червня артилерія Південно-Західного фронту відкрила вогонь по позиціях австро-угорських військ. 18 червня ударні частини 11-ї та 7-ї армії розпочали наступ з метою здобуття Львова і зайняли першу лінію оборони противника. Найбільший успіх припав на долю 8-ї армії, яка 23 червня прорвала оборону противника на південь від Станіслава і 27 червня здобула Галич, а наступного дня – Калуш. Однак через брак боєздатних частин наступ припинився – війська відмовлялися виходити на позиції й мітингували. Skorиставшись цим, 6 липня німецьке командування завдало контрудару. Російські війська майже не чинили опору, знімалися з позицій і відходили у тил, дезертирство набуло величезних масштабів⁹¹. Наступ військ Південно-Західного фронту, незважаючи на його ретельну підготовку, закінчився невдачею. Російська армія відійшла до державного кордону за річку Збруч, залишивши частину Галичини й Буковини⁹².

Провал червневого 1917 р. наступу військ Південно-Західного фронту внаслідок небажання військових частин йти у наступ мав катастрофічні наслідки. Місцева преса почала регулярно публікувати повідомлення командирів полків про самовільне залишення місця служби вояками – уродженцями Чернігівської губернії і про те, що їхні сім'ї позбавляються державного пайка⁹³.

Потерпав від мобілізованих військових і губернський центр. У 1917 р. у казармах на так званому «Казарменном участке» розміщувалися частини 13-го запасного піхотного полку, 150-а піша Воронежська дружина, підрозділи кубанських козаків та інших частин

⁹⁴. Мобілізація тривала, а відправки на фронт не було. Станом на жовтень 1917 р. кількість військових у місті досягла понад 16 тис. на 40 тис. чол. місцевого населення. У Чернігові у цей час помітно зросла злочинність. Майже щодня відбувалися грабунки, гвалтування, напади. Місцеві жителі боялися виходити ввечері з дому. Власники дач на Подусівці подали позов до Військового відомства про відшкодування за зруйновані солдатами садиби, знищені та розкрадені майно і продукти, знівечені паркани ⁹⁵. Однак вплинути на цю масу військових місцева влада не могла. Губернський комісар Д. І. Дорошенко зазначав, що командування Київського військового округу намагалося вивести військо з Чернігова, але «воно тієї влади не послухалось» ⁹⁶. 18 жовтня 1917 р. Чернігівська міська дума ухвалила Положення про організацію охорони міста вночі. Однак становище погіршувалося. 22 жовтня близько 1000 солдат о 4-й годині дня розгромили і пограбували тютюнову крамницю Левітіна на Шосейній вулиці у центрі міста ⁹⁷.

Невтішні новини надходили з повітів про мародерство і грабунки, які здійснювали люди у військовій формі. Зокрема, громада с. Димера Остерського повіту звернулася до Центральної Ради з проханням вивести з їхнього села розквартированих солдатів, які грабують сіно, жито, гречку, птицю, крадуть телят тощо ⁹⁸. Потерпали від військових, які поверталися з фронту, вантажі, що перебували на залізницях. Зокрема, вночі на 28 вересня 1917 р. солдати, потяг яких зушніввся на залізничній станції Крути, пограбували вагони з мануфактурою, що стояли на запасних путях, а наступної ночі – потяг зі шкіряними товарами, тютюном та парфюмерією ⁹⁹.

Тим часом 25 жовтня 1917 р. більшовики повалили Тимчасовий уряд і захопили владу в Петрограді. Створивши уряд – Раду народних комісарів на чолі з В. І. Ленінінм, вони почали поширювати її на всі регіони колишньої Російської імперії. Українська Центральна Рада засудила більшовицький переворот і заявила, що не допустить подібних подій в Україні. Чернігівська міська дума на екстремному засіданні 31 жовтня ухвалила наступну резолюцію: «Черниговская городская дума решительно осуждает преступное восстание большевиков против революционного порядка – восстание, угрожающее созыву Учредительного собрания и ослабляющее фронт и призывает все живые государственные силы города Чернигова сплотиться вокруг нее и самым решительными мерами поддержать революционную власть в лице Временного Правительства, Совета республики и краевых органов этой власти – Центральной Рады и Генерального Секретариата» ¹⁰⁰.

18 листопада 1917 р. у Чернігові на Соборному майдані відбулися урочистості, пов'язані з проголошенням III Універсалу Української Центральної Ради. Відбулося урочисте богослужіння, губернський комісар Д. І. Дорошенко зачитав текст Універсалу, відбувся парад військ гарнізону ¹⁰¹. Таким чином, у Чернігівській губернії була встановлена влада Української Народної Республіки.

Наприкінці листопада 1917 р., згідно зі спогадами сучасника подій М. Янова, у Чернігові були створені 3-й Чернігівський козацький запасний полк на чолі з полковником В. Янченком та кіш Українського вільного козацтва ¹⁰², який згідно з наказом генерального секретаря у військових справах М. В. Порша від 18 грудня 1917 р. був підпорядкований начальнику місцевого гарнізону і мав боротися «з ворогами Української Народної Республіки» ¹⁰³.

У другій половині грудня 1917 р. становище Чернігівської губернії стало вкрай небезпечним. Більшовицькі загони загрожували зі сходу і півночі, а сил для оборони Чернігова майже не було, оскільки «Український батальйон таяв щодня як сніг, та на нього неможна було ніяк покластися». Діставши повідомлення про наступ з Городні більшовицького загону з кулеметами і гарматами, який вже захопив Седнів, губернський комісар Д. І. Дорошенко залишив місто і виїхав до Києва ¹⁰⁴.

Зазначимо, що більшовицьке командування розуміло важливість залізниць для загарбання України і починаючи з середини грудня 1917 р. намагалося оволодіти залізничним вузлом Бахмач. Однак українська залога Бахмача та залізничники зупинили просування більшовиків. Військове протистояння під Бахмачем М. Ковальчук слушно вважає «прологом першої українсько-радянської війни» ¹⁰⁵. У січні 1918 р. більшовицькі війська під командуванням М. Муравйова двома групами повели наступ на Київ через Чернігівську губернію залізницями Харків – Полтава – Київ та Курськ

– Бахмач – Київ. Оборона залізничних станцій Бахмач та Крути – героїчні сторінки в історії Визвольних змагань.

За спогадами М. Янова, чернігівські 3-й Козацький полк та кіш Українського вільного козацтва (декілька десятків вояків) отримали наказ вирушати на фронт під Бахмач¹⁰⁶. На станції Бахмач Чернігівський кіш Українського вільного козацтва у складі українських добровольчих формувань на початку січня 1918 р. чинив опір більшовикам, а потім був відправлений для захисту Ніжина та залізниці Крути–Чернігів, щоб перекрити їм шлях на Чернігів¹⁰⁷.

Українські війська не змогли втримати Бахмач і відступили до станції Крути. На допомогу їм з Києва прибуло підкріплення у складі чотирьох сотень Першої Української юнацької (юнкерської) школи ім. Б. Хмельницького (понад 400 курсантів та 20 старшин) та перша сотня новоствореного добровольчого Помічного Студентського куреня січових стрільців (до 130 осіб). Саме ці підрозділи та близько 80 добровольців з підрозділів місцевого Вільного козацтва, маючи на озброєнні 16 кулеметів та 1 гармату на залізничній платформі, 16 січня 1918 р. прийняли бій з переважаючими силами добре озброєних більшовицьких військ (понад 3 000 осіб). Впродовж дня вони мужньо відбивали атаки ворога, витративши увесь запас набоїв і, користуючись присмерком, відступили до своїх ешелонів. 27 студентів та гімназистів під час відступу потрапили у полон і наступного дня були розстріляні або замордовані. Згодом їх урочисто поховали на Аскольдовій могилі у Києві.

За різними джерелами українське військо втратило загалом від 300 до 400 вояків, але спромоглося затримати ворога на чотири дні, що дозволило Центральній Раді підготуватися до евакуації з Києва, укласти 27 січня 1918 р. Брестський мир і в такий спосіб зберегти молоду Українську державу¹⁰⁸.

Наприкінці 1917 р. чернігівські більшовики не мали достатніх сил, щоб захопити владу в Чернігові. Тому їх представниця С. І. Соколовська, яка очолювала Чернігівську міську раду робітничих і солдатських депутатів, звернулася за допомогою до Мінського революційного загону, який перебував у Гомелі. 19 січня 1918 р. підрозділ цього загону, що складався з робітників Замоскворіччя під командуванням лівого есера М. Порадіна (Порядіна) без бою захопив Чернігів¹⁰⁹. 3-й Український полк замість того, щоб обороняти місто від більшовиків, покинув напризволяще військові склади і розбігся¹¹⁰.

Більшовики наклали контрибуцію в розмірі 675 тис. крб. на організації, установи та приватних осіб, вилучили велику кількість товарів у місцевих крамницях, провели численні обшуки у громадян, які супроводжувалися крадіжками. Незважаючи на заборону вживання алкогольних напоїв, червоногвардійці провели ревізію на місцевому винному складі й постійно перебували на підпитку. Від їхніх рук загинули декілька місцевих мешканців¹¹¹. 28 січня більшовики оголосили в Чернігові військовий стан¹¹². За цих обставин голова Чернігівської губернської земської управи О. О. Свечин виїхав до Києва і повернувся до Чернігова лише після відступу більшовиків¹¹³.

Тим часом делегація УНР на переговорах у Бресті-Литовському 27 січня 1918 р. підписала мирний договір з країнами Четвертого союзу без анексій та контрибуцій і звернулася до них за допомогою у війні з більшовицькою Росією. Армія УНР та німецькі війська розпочали звільнення України. Більшовицький загін М. Порадіна вночі з 15 на 16 лютого 1918 р. залишив Чернігів¹¹⁴. Місцева преса повідомляла: «Еще до ухода большевиков, отдельные организации унесли затворы от большевистских пушек, лишив таким образом большевиков артиллерии. Большевики двинулись на Седнев, но по дороге частью были разоружены и часть обоза отбита. В Седневе они оставили свои автомобили»¹¹⁵. Вночі з 16 на 17 лютого того ж таки року на приватній нараді гласних Чернігівської міської думи на «помощь президиуму управы были избраны гласные Н. П. Савицкий и А. В. Яковлев». У цьому зібранні брав участь і командир українського Переволоченського полку, який 17 лютого увійшов до міста¹¹⁶, полковник П. К. Бондаренко, якого призначили начальником гарнізону. Водночас у Чернігові був створений думський загін у складі 150 чоловік, який мав кулемети, захоплені у роззброєних більшовиків¹¹⁷. Цей загін чергував у місті і вдень, і вночі, забезпечуючи охорону правопорядку, і незабаром мав у своєму складі три сотні піхотинців, підрозділ кінноти, артилерійський взвод і команду кулеметників.

У зв'язку з відсутністю у Чернігівській губернії легітимної влади, призначеної

урядом УНР, 21 лютого в Чернігові відбулася нарада представників Губернської української ради, Губернської ради селянських депутатів, Губернської земської управи і Чернігівської міської управи, на якій губернським комісаром Чернігівської губернії тимчасово було обрано члена Української Центральної Ради І. Л. Шрага, а його помічниками у військових справах – командира Переволоченського полку полковника П. К. Бондаренка, у цивільних – В. Л. Модзалевського¹¹⁸. Командування німецького військового підрозділу, який на той час перебував у Городні, запропонувало свою військову допомогу, але міська дума відхилила цю пропозицію «ввиду полной безопасности Чернигова и сохраняемого в нем спокойствия и порядка»¹¹⁹. Невдовзі Міністерство внутрішніх справ Української Народної Республіки призначило комісаром Чернігівської губернії І. В. Стаднюка¹²⁰.

На початку березня 1918 р. до Чернігова прибули частини Українського 3-го пішого імені Богуна полку Синьожупанної дивізії, сформованої з військовополонених українців, що перебували у таборах в Німеччині. Разом з ним прибув підрозділ німецької армії у складі 50 чол.¹²¹. Незабаром вся територія Чернігівської губернії була звільнена від більшовиків. До неї були приєднані Гомельський повіт Могильовської та Путивльський і Рильський повіти Курської губерній. Життя ненадовго певною мірою стабілізувалося, однак обстановка в губернії та місті залишалася складною.

Перша світова війна для України й Чернігівської губернії завершилася. Однак її населення чекали тяжкі випробування під час Визвольних змагань і чергової війни з радянською Росією.

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. С. 11–13.
2. Календарь Черниговской губернии на 1916 год. Чернигов, 1916. С. 119.
3. Див.: Коваленко Ю. 175-й стрілецький Батурицький полк // Соборний майдан. 2010. №1 (37). С. 6; Єсюнін С. До історії 44-ї артилерійської бригади (1897–1914) // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К., 2013. Вип. 15 (18). С. 49–56; Календарь Черниговской губернии на 1914 год. Чернигов, 1914. С.112–114, 47–49, 248–249.
4. Чернігівська губернія у роки Першої світової війни: Документи і матеріали / [упорядники: О.Б.Коваленко, О.М.Потапенко, О.Я.Рахно]. Чернігів: Десна Поліграф, 2017. Кн.1. С. 59–61.
5. Там само. С.65.
6. Сіментов Ю.Я., Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини. – К.: Радянська школа, 1968. С. 134.
7. Журнали Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 3–4 августа 1914 года. Чернигов, 1914. С.2–3.
8. Там само. С.6.
9. Донік О.М. Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / [упор. О.П.Решет]. К.: Тов «Видавництво» «Кліо», 2013. С. 537.
10. Чрезвычайное губернское собрание Черниговского дворянства // Черниговская земская неделя. 1915. № 37. С. 8–9.
11. В тяжелые дни испытания (Участие епархии в помощи воинам и их семьям // Вера и жизнь. 1914. № 16. Август. С. 80–93.
12. М. Изготовление белья для военного госпиталя // Черниговская земская неделя. 1914. № 31. 1 августа. С. 3.
13. Чернігівська губернія у роки Першої світової війни: Документи і матеріали... С.173–174.
14. Пленные австрийцы в Чернигове // Черниговская земская неделя. 1914. № 35. 29 августа. С. 9.
15. Держархів Чернігівської області. Ф. 342. Оп.1. Спр.1863. Арк.23.
16. Гринь П.С. Ніжинське повітове земство в роки Першої світової війни // Сіверщина в історії України. – Глухів; Київ, 2017. Вип. 10. С. 343.
17. Черниговский епархиальный лазарет для больных и раненных воинов // Вера и жизнь. 1914. № 17–18. Август – сентябрь. С. 28–32.

18. Майборода Л. Благодійна допомога воїнам і цивільному населенню в роки Першої світової війни на Чернігівщині (за матеріалами місцевих газет) // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 127.
19. Безугла О.О. Діяльність Чернігівського губернського земства в складі Всеросійського земського союзу (1914–1918) // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали конференції. Всесвітня історія – Луганськ, 2002. С. 8.
20. Там само. С. 8.
21. Журнали засідань Черниговского губернского земского собрания 51-й очередной сессии 1915 г., состоявшейся 31 января – 11 февраля 1916 г. (С приложением). – Чернигов, 1916. Приложения. Доклад № 104 а. С. 8.
22. Степаненко Г. В. Соціальне служіння православного духовенства українських єпархій // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / [упор. О.П.Реєнт]. К.: Тов «Видавництво» «Кліо», 2013. С. 569.
23. Курсы для подготовки сестер милосердия // Черниговская земская неделя. 1914. № 31. 1 августа. С. 5.
24. Экзамены в Красном Кресте // Черниговская земская газета. 1917. № 49. 30 июня. С. 4.
25. Подвербний А. Громадське життя Чернігова на початку I світової війни (за матеріалами преси) // Сіверянський літопис. 2012. № 5–6. С.172.
26. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918). Харків: Харківська національна академія міського господарства, 2010. С. 119.
27. Черниговское губернское земское собрание // Черниговская земская неделя. 1915. № 9. С. 4–6.
28. Черниговский губернский комитет по оказанию помощи пострадавшим от войны // Черниговская земская неделя. 1915. № 22. С. 6.
29. Реєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. Вип. 7. С. 28.
30. Цит. за: Жванко Л.М. Назв. праця. С. 35–36.
31. Черниговское Х городское попечительство о беженцах // Черниговская земская неделя. 1915. № 37. С. 4–6.
32. Чернігівська губернія у роки Першої світової війни: Документи і матеріали... С. 223–226.
33. Жванко Л.М. Назв. праця. С. 41, 62.
34. Отдел Всероссийского общества попечения о беженцах // Черниговская земская неделя. 1916. № 51. С. 8–9.
35. По Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. 1915. № 34. 21 августа. С. 6; По Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. 1915. № 35. 28 августа. С. 4.
36. Черниговская городская дума // Черниговская земская неделя. 1916. № 35. 26 августа. С. 3.
37. Первая гимназия в селе Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. 1916. № 34. 19 августа. С. 5.
38. Новые гимназии в Чернигове // Черниговская земская газета. 1917. № 61. 11 августа. С. 3.
39. К беженцам // Черниговская земская газета. 1917. № 59. 4 августа. С. 3.
40. Черниговский комитет по оказанию помощи нашим военнопленным // Черниговская земская газета. 1917. № 48. 27 июня. С. 4.
41. Помощь военнопленным // Черниговская земская газета. 1917. № 72. 19 сентября. С. 2.
42. Безугла О.О. Назв. праця. С. 72.
43. Курсы десятников земельных улучшений для увечных воинов // Черниговская земская газета. 1917. № 9. 31 января. С. 15–16.
44. Курсы для увечных воинов // Черниговская земская неделя. 1916. № 47. 18 ноября. С. 4.
45. Хворостанский М. Помощь увечным // Черниговская земская неделя. 1916. № 48. 25 ноября. С. 13–14.

46. Заседание Временного Черниговского губернского комитета помощи военнo-увечным (1-го сентября 1917 г.) // Черниговская земская газета. 1917. № 69. 8 сентября. С. 5–6.
47. Петровська Ю.М. Діяльність земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. Чернігів, 2010. С. 166–167.
48. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Вид-во «Інновація», 2007. С. 222
49. К вопросу о дороговизне // Черниговская земская неделя. 1915. № 49. С. 9–10.
50. Губернское продовольственное совещание // Черниговская земская неделя. 1916. № 4. 22 января. С. 9.
51. Киселевич Ф. Черниговская городская дума // Черниговская земская неделя. 1916. № 6. 5 февраля. С. 1.
52. Черниговское чрезвычайное уездное земское собрание // Черниговская земская неделя. 1916. № 5. 29 января. С. 4–5.
53. Земская и городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. 1916. № 13. 25 марта. С. 4.
54. К продовольственному вопросу // Черниговская земская неделя. 1916. № 35. 26 августа. С. 1.
55. Сравнительная таблица цен на главные предметы в мае, июне и июле 1914 и 1915 гг., в январе и ноябре 1916 года // Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 11–12 декабря 1916 года (С приложениями). Чернигов, 1917. Приложения. С. 11.
56. Недостаток печеного хлеба // Черниговская земская газета. 1917. № 17. 28 февраля. С. 4.
57. Эпидемия оспы и скарлатины // Черниговская земская газета. 1917. № 17. 28 февраля. С. 4.
59. Смена местной администрации // Черниговская земская газета. 1917. № 20. 9 марта. С. 10.
59. Киселевич Ф. Торжество из торжеств // Черниговская земская газета. 1917. № 21. 13 марта. С. 6.
60. Приказ об образовании местных продовольственных комитетов // Черниговская земская газета. 1917. № 20. 9 марта. С. 9–10.
61. В Новозыбкове // Черниговская земская газета. 1917. № 21. 13 марта. С. 7.
62. Корниенко И. В Шостке Глуховского уезда // Черниговская земская газета. 1917. № 21. 13 марта. С. 8–9.
63. Комитет представителей общественных организаций // Черниговская земская газета. 1917. № 20. 9 марта. С. 10.
64. Черниговский комитет общественных организаций // Черниговская земская газета. 1917. № 21. 13 марта. С. 3–4.
65. Черниговская городская дума // Черниговская земская газета. 1917. № 21. 13 марта. С. 4–5.
66. Губернский исполнительный комитет // Черниговская земская газета. 1917. № 25. 28 марта. С. 4–5.
67. Крестьянский съезд // Черниговская земская газета. 1917. № 29. 11 апреля. С. 3.
68. По Черниговской губернии // Черниговская земская газета. 1917. № 35–36. 2–16 мая. С. 4.
69. Выборы губернской земской управы // Черниговская земская газета. 1917. № 38. 23 мая. С. 4.
70. Союз женщин в Чернигове // Черниговская земская газета. 1917. № 47. 23 июня. С. 4.
71. Женский союз в Чернигове // Черниговская земская газета. 1917. № 49. 30 июня. С. 5.
72. Черниговский союз женщин // Черниговская земская газета. 1917. № 51. 7 июля. С. 3.
73. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. К., 2000. С. 103–105.

74. Український з'їзд у Чернігові 8–10 червня // Черниговская земская газета. 1917. № 44. 18 июня. С. 4–5.
75. Павленко В. Відозва до мешканців м. Чернігова і його околиць // Черниговская земская газета. 1917. № 29. 11 апреля. С. 11–12.
76. Чернігівська сотня охочих // Черниговская земская газета. 1917. № 34. 28 апреля. С. 3.
77. Резолюция Черниговской городской думы об Универсале // Черниговская земская газета. 1917. № 49. 30 июня. С. 5.
78. Второй губернский крестьянский съезд // Черниговская земская газета. 1917. № 48. 27 июня. С. 6.
79. Там само. С. 7.
80. По России // Черниговская земская газета. 1917. № 30. 14 апреля. С. 11.
81. Выборы губернского комиссара и его помощников // Черниговская земская газета. 1917. № 63. 18 августа. С. 2–3.
82. 4 июля // Черниговская земская газета. 1917. № 50. 4 июля. С. 2.
83. Твердые цены в Чернигове // Черниговская земская газета. 1917. № 50. 4 июля. С. 4.
84. Ш. Н. Состояние посевов и трав к 10 июня 1917 г. (По данным постоянных корреспондентов Черниговского земства, продовольственных и исполнительных волостных комитетов) // Черниговская земская газета. 1917. № 49. 30 июня. С. 6–7.
85. Недостаток хлеба // Черниговская земская газета. 1917. № 58. 1 августа. С. 3.
86. Н. Хлібний кризис у Чернігові // Черниговская земская газета. 1917. № 60. 8 августа. С. 9–10.
87. Недостаток хлеба // Черниговская земская газета. 1917. № 77. С. 3.
88. Сахарная монополия // Черниговская земская газета. 1917. № 84–85. С. 5.
89. Приказ № 1, 1 марта 1917 года. Петроградский совет рабочих и солдатских депутатов. 1 с.
90. Буравченков А. О. Офіцерський корпус російської армії в роки Першої світової війни. К. : «Аквілон-Плюс», 2011. С.120–121.
91. История Первой мировой войны 1914–1918. В 2 т. М.: Наука, 1975. Т. 2. С. 314–315
92. Жилин А. П. Последнее наступление (июнь 1917 г.). М.: Наука, 1983. С. 76.
93. Розыск самовольно отлучившихся // Черниговская земская газета. 1917. № 52. 11 июля. С. 4.
94. Блакитний М.М. «Казарменный участок»: до історії забудови Чернігова (друга половина XIX – поч. XX ст. // Сіверщина в історії України. К.; Глухів, 2015. Вип. 8. С. 218.
95. Н. Г. Чернигов // Черниговская земская газета. 1917. №79. 13 октября. С. 5.
96. З'їзд комісарів автономної України // Черниговская земская газета. 1917. № 84–85. 3 ноября. С. 7–8.
97. Разгром магазина // Черниговская земская газета. 1917. № 84–85. С. 5.
98. Мародеры // Черниговская земская газета. 1917. № 76. С. 2.
99. С. Круты // Черниговская земская газета. 1917. № 79. 13 октября. С. 4.
100. Городская дума // Черниговская земская газета. 1917. № 86–87. 10 ноября. С. 7.
101. Урочисте проголошення Універсалу Центральної Ради // Черниговская земская газета. 1917. № 92–93. С. 4.
102. Янов М. Кіш УВК в Чернігові // Українське козацтво (Чикаго (США). 1973. Ч. 1 (23). С. 15–20.
103. Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / [упоряд. Я.Гаврилюк]. К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. С. 48–49.
104. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920); 2-е вид. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. С. 213.
105. Див.: Ковальчук М. Пролог першої українсько-радянської війни: наступ 1-го Мінського революційного загону на Бахмач (грудень 1917 р.) // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану проф. Н.І.Миронець. К., 2013. С. 89–99.
106. Янов М. Кіш УВК в Чернігові // Українське козацтво (Чикаго (США). 1973. Ч. 1 (23). С.19.

107. Янов М. Кіш УВК в Чернігові // Українське козацтво (Чикаго (США). 1973. Ч. 2 (24). С. 28–29.
108. Див.: Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / [упоряд. Я.Гаврилук]. К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. 840 с.
109. Бойко В. Перше пришествя: Встановлення більшовицької влади в Чернігові // Чернігівщина incognita. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2004. С. 97; Большевики // Черниговская земская газета. 1918. № 7–8. 26 января. С. 2.
110. От главного штаба губернского коменданта Черниговщины // Черниговская земская газета. 1918. № 21–22. 16 (29) марта. С. 7.
111. Ростальний В. Закривавлене Придесення 1918–1919 рр. // Сіверянський літопис. 1995. №2. С. 11.
112. Арест членов губернской земской управы // Черниговская земская газета. 1918. № 9–10. 2 января. С. 3.
113. Болезнь председателя губернской земской управы // Черниговская земская газета. 1918. № 13–14. 16 февраля (1 марта). С. 1; Возвращение председателя губернской управы // Черниговская земская газета. 1918. № 21–22. 16 (29 марта). С. 3.
114. Выезд большевиков из Чернигова // Черниговская земская газета. 1918. № 15–16. 23 февраля (8 марта). С. 3.
115. К уходу большевиков из Чернигова // Черниговский край. 1918. №19 (84). 6 марта (21 февраля). С.2.
116. Занятие Чернигова украинским войском // Черниговская земская газета. 1918. № 15–16. 23 февраля (8 марта). С. 3.
117. Заседание городской Думы // Черниговский край. 1918. №21 (86). 8 марта (23 февраля). С.4.
118. Выборы губернского комисара // Черниговская земская газета. 1918. № 15–16. 23 февраля (8 марта). С. 3.
119. Помощь немцев Чернигову // Черниговский край. 1918. №23 (88). 10 марта (25 февраля). С. 3.
120. Губернский комиссар // Черниговский край. 1918. № 28 (93). 20 (7) марта. С. 3.
121. Прибытие украинского полка // Черниговская земская газета. 1918. – № 23–24. 23 марта (3 апреля). С. 3.

Александр Коваленко, Александр Рахно

Черниговщина в годы Первой мировой войны

Статья посвящена анализу событий на территории Черниговской губернии во время Первой мировой войны 1914–1918 гг. Рассматриваются проблемы формирования воинских частей и ополчения, формы участия властных структур, органов местного самоуправления и населения губернии в деле помощи фронту, семьям мобилизованных, раненым и больным воинам, беженцам, решении продовольственной проблемы.

Ключові слова: Черниговщина, Первая мировая война, земство, лазарет, беженцы, продовольственная проблема, Февральская революция, Центральная Рада.

Oleksander Kovalenko, Oleksander Rakhno

Chernihiv region at the First World War

The paper is devoted to the analysis of events on the territory of Chernihiv province during the First World War 1914-1918. Under analyses are the problems of formation of military units and militias, forms of participation of policy-making structures, self-governing institutions and inhabitants of the province in assistance to the front, families of mobilized, wounded and ill warriors, solving food problem.

Key words: Chernihiv region, First World War, zemstvo, infirmary, refugees, food problem, February revolution, Central Rada.